

Мирослав ТРОФИМУК

## ВПЛИВ ТВОРЧОСТІ МАРЦІАЛА НА ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

(На матеріалі курсів словесності  
Києво-Могилянської академії XVII—XVIII ст.)\*

Добре знаним і досить популярним на Україні XVI—XVIII ст. поетом античності був Гай Валерій Марціал — римський епіграматист I ст. н. е. Це цілком закономірно. Ренесансна теорія вважала апогеєм досконалості власне римську поезію (римську літературу гуманісти вважали навіть досконалішою, ніж грецьку — оригінальну, бо автори Риму запозичили й розвинули грецькі жанрові форми, продовживши таким чином процес становлення власне літератури — мистецьких художніх творів, що існують самостійно, поза сакральним контекстом. Творчість Марціала — закономірне явище розвитку римської літератури: панегіризм творів римських поетів та орієнтація на конкретного визначеного адресата знайшли в епіграмах римського сатирика своє логічне вивершення і цілком своєрідне втілення. Ренесансна теорія не могла, природно, обминути своєю аналітичною увагою спадщини Марціала, адже методом літератури Відродження було наслідування, а, властиво, запозичення уже розроблених ранішими культурно-історичними епохами засобів поетичної сугестії та жанрових форм і їх вдосконалення відповідно до потреб гуманістичної естетики.

Поетична спадщина Марціала становить 15 книг загальною кількістю 1557 епіграм. Поділ на книги зроблено самим Марціалом. Під окремими назвами відомі: неномерована «Книга видовищ» (33 епіграми) — ранні твори поета; книга XIII — «Ксенії» («Дарчі написи»), а також XIV — «Апофорета» — близькі за змістом до творів XIII книги.

\* У ході дослідження використано латиномовні рукописні курси, що зберігаються у відділах рукописів Центральної Наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН УРСР, Львівської Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР, Архіві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, у Львівському музеї українського мистецтва. Посилання в даній статті зроблено на наявні переклади українською та російською мовами: Книга про поетичне мистецтво, написана мною, Андрієм Старновецьким, під наглядом М. Котозварського, року божого 1637: Трактат про поетичне мистецтво / Публ. і передм. В. І. Крєкотня // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.— К., 1981.— С. 118—154; Прокопович Феофан. Про риторичне мистецтво... // Філософські твори: У 3 т.— К., 1979.— Т. 1.— С. 103—507; Довгалевський Митрофан. Поетика («Сад поетичний») / Пер. і прим. В. П. Маслока.— К.: Мистецтво, 1973.— 435 с.; Прокопович Феофан. О поэтическом искусстве // Сочинения / Под ред. И. П. Еремина.— М.; Л., 1961.— С. 335—500.

Формальний верстат Марціала досить різноманітний: він користується елегійним дистихом (це, власне, і є класичний «епіграматичний» розмір), холіямбом (в основному — наслідування Катутла), а також ямбічним септаром («драматичний» розмір), гекзаметром та ін.

Епіграми відзначаються досконалою композицією, дотеп найчастіше побудовано на грі слів. Твори Марціала вільні від штучної риторики, характерної для літератури I ст. н. е. Поетичну фразеологію Марціал запозичив у Катутла і Доміція Марса, проте ті епіграми, які орієнтовані на творчість грецьких попередників, позначені яскравою індивідуальністю римського поета. Незважаючи на панегіричний, навіть інколи сервілістичний характер окремих творів, Марціал був цілком оригінальним поетом, широко знаним в античності, а також у нові часи. Абсолютний антропоцентризм і гуманістична, сказати б, мета творів Марціала, націлених на покращення людської особистості за допомогою висміювання властивих людині вад<sup>1</sup>, цілком відповідали завданню ренесансної літератури. Крім того, творчості Марціала притаманне певне узагальнення явищ дійсності (за власним свідченням, сатирик таврує не окремих людей, а загальні вади), що ренесансною теорією могло й повинно було сприйматись як реальне втілення аристотелівської концепції пізнавальної функції мистецтва.

За посередництвом раннього гуманізму з творчістю Марціала познайомилися і слов'янський світ.

Твори римського епіграматиста були втіленням дотепу, котрий базувався на таланті спостережливості й на винятковому почутті гумору античного поета. Ці якості епіграми — жанрової форми, яку саме Марціал розвинув до «класичного» рівня, — цікавили київських учених насамперед як можливий зразок побудови віршових творів, котрі б втілювали принцип «кончетто» (концепт). Як відомо, це — одна з основних особливостей естетики і поетики барокко, домінантний засіб стилю, панівного в українському мистецтві та літературі XVII—XVIII ст.<sup>2</sup> Діячі Києво-Могилянської академії зверталися до творчості Марціала здебільшого при викладі теорії епіграматичного жанру, котрий був одним з найхарактерніших жанрів літератури барокко і особливо цікавив українських учених, що відобразилось у поетиках. Матеріал про епіграму подано в київських курсах досить широко; інколи ширше, ніж це спостерігаємо в аналогічних західноєвропейських посібниках.<sup>3</sup> Імплантуючи в українську поетичну практику методи римського епіграматиста, українські вчені цілеспрямовано працюють над відбором і класифікацією способів побудови дотепу, володіння котрими на той час було синонімом поетичної майстерності, навіть таланту.

На наш погляд, глибоке зацікавлення творчістю Марціала в Україні в XVII ст. могло мати й іншу причину, котра, можливо, і самими теорети-

<sup>1</sup> Саме так визначається мета поезії в аналізованих нами курсах; див.: Поетика 1637 р., с. 126; Поетика Феофана Прокоповича, с. 347; Поетика Митрофана Довгалевського, с. 4. Далі зазначаємо в тексті сторінку відповідного курсу.

<sup>2</sup> Цьому питанню присвячена значна література, тому ми не будемо спеціально його розглядати; див. праці Б. Віппера, Ю. Ісіченка, В. Крекотня, В. Маслока, Д. Наливайка, Р. Радішевського, Д. Чижевського, Cz. Hernasa, J. Krzyżanowskiego, B. Otwinowskiej, T. Sinko, W. Tatarkiewiczza та ін.

<sup>3</sup> У процесі дослідження використано західноєвропейські курси: Pontanus J. Institutio poetica /Ed. septima...— Coloniae, 1615.— 147 p.; Scaliger J. C. Poetices libri septem. /Ed. 3.— Lugduni, 1651.— 212 p.

ками академії повністю не усвідомлювалась: поміж Марціаловими методами відображення дійсності й існуючими на той час у народній поезії України відчувається глибокий зв'язок. Саме гостра спостережливість і найрізноманітніші відтінки дотепу характерні для народної творчості взагалі; українській культурі ці якості притаманні в особливій мірі. З іншого боку, епіграма, що є жанром сатиричним, відображає демократичні нахили та настрої, народне світосприймання, тяжіє за своєю природою до народного, «низького»<sup>4</sup> стилю і народнопоетичних засобів відтворення дійсності.

Крім загалом незначної кількості творів Марціала, застосованих авторами поетик для унаочнення риторичних вправ, можливостей поетичного опису та окремих риторичних фігур, епіграми римського сатирика використано українськими теоретиками в основному в тих розділах, де викладено матеріал про епіграму. Причому, якщо в контексті викладу загально-теоретичних зауважень і рекомендацій присутні цитати з творів інших римських поетів — Горація, Вергілія, Овідія, Катулла, то відомості про структуру епіграми, про концепт викладені виключно на матеріалі творів Марціала.

Невелика кількість цитат з творів римського епіграматиста порівняно з кількістю цитат з творів Горація, Вергілія чи Овідія в поетиках Києво-Могилянської академії (окремі поетики містять до тисячі цитат античних авторів) може бути, на нашу думку, пояснена певним нігілізмом римського сатирика, без котрого, зрештою, неможливе критичне сприйняття дійсності. Ця тенденція мислення неминуче поширюється і на сакральні сфери життя суспільства, що аж ніяк не могло позитивно сприйматись українськими вченими XVII—XVIII ст. — духовними особами. З тої ж причини в поетиках висловлено застереження щодо використання окремих творів Овідія — «співця любові»; не випадково Феофан Прокопович ставить поряд ці два імені, закидаючи поетам непристойність: «...я рішуче заявляю, що вони дуже прогрішилися перед... мистецтвом... бо у своїх нечистих творах оскверняли поезію і шкодили добропристойності людей» (342). Щоправда, у «Риторичці» той же вчений високо оцінює доробок Марціала, прирівнюючи римського епіграматиста до конгеніальних з його погляду авторів, таких, як Вергілій, до котрого з певних причин толерантно ставились християнські теологи усіх епох.<sup>5</sup>

Поетика 1637 р. цитує твори Марціала всього двічі. Говорячи про основні якості епіграм, а саме — про дотеп, котрий визначено, як «душу, життя і повітря епіграми» (136), курс наводить для ілюстрації перший і четвертий рядки епіграми на Невола, зауважуючи, що дотеп, втілений у цьому творі, не є вимислом автора, а лише безпосереднім відображенням дійсності:

*Неволе, ти в галасливій юрбі сміливий на слово.  
Галас раптово затих; Неволе, чом ти принишк?!<sup>6</sup> (I, 47, 1, 4)<sup>7</sup>.*

<sup>4</sup> Мається на увазі класичний поділ на три стилі: високий (епічний), середній та низький.

<sup>5</sup> За одним з варіантів трактування Вергілій у четвертій еклізії Буколік оспівав прихід Месії — Ісуса Христа.

<sup>6</sup> Епіграми Марціала подаємо у власному перекладі.

<sup>7</sup> У посиланнях такого типу перша цифра — римська — означає номер книги, наступні — арабські — відповідно номери твору (епіграми) і, в разі потреби, віршових рядків.

Вказана поезика вдруге цитує твір Марціала, викладаючи матеріал про епітафію. У цьому творі автор звертається до землі з проханням, щоб вона не була важкою для покійника (147). В копії О. С. Грузинського з Поетики 1637 р.<sup>8</sup> не вказано номери наведених епіграм; встановити, з якої з книг запозичено даний вірш, не вдалось.

Феофан Прокопович звертає увагу не лише на особливості жанрової форми творів Марціала, а й на особливості його стилю, навіть світогляду. Він чотири рази звертається у своїй поезиці до творчості римського поета, наводячи приклади поетичного опису (книга I, розділ VII). Серед цих прикладів зустрічаємо описи краєвидів Іспанії (II, 42), замиського будинку Фаустина (III, 44), форміанського убережжя (X, 28), садів Юлія (VI, 51).<sup>9</sup>

У восьмому розділі першої книги запропоновано приклади вправ для вдосконалення поетичного вислову і з академічною прецизійністю на матеріалі цих прикладів проаналізовано окремі засоби поетичної сугестії. В даному контексті дослідник згадує, не цитуючи, декілька панегіричних творів античних авторів, які присвячені тваринам, зокрема, Марціалову похвалу собачці (I, 88—I, 109).

Решта цитувань творів римського поета Феофаном стосується викладу матеріалу про епіграму. Ілюструючи особливості цієї жанрової форми («лаконізм, приємність і дотеп»), а також вимоги щодо структури і обсягу творів (444—445), Феофан Прокопович цитує епіграму, яка складається лише з одного рядка:

*Бідним вважатися Цінна хотів би; та він дійсно бідний*  
(VIII, 19).

Крім того:

*Ти докоряєш, Велоксе, що довгі пишу епіграми,—  
В тебе коротші так: жодного слова нема (I,110);  
День, Світлоносцю, даруй, чом радість стримуєш нашу?  
Цезар до нас щоб прийшов, день, Світлоносцю, нам дай*  
(VIII, 21, 1—2)

Такі епіграми, за визначенням Феофана,—циклічні; він вважає їх особливо приємними й досконалими з погляду форми. Вірш, який містить порівняння епіграми з бджолою, приписаний теоретиком Марціалові помилково (444).

Майже виключно на матеріалі творів Марціала Прокопович побудував розділ, де розглядається дотепна клаузула епіграми. Український теоретик цитує твір римського поета, де той осуджує людську скупість в особі Калена (I, 100—I, 99), і пояснює принцип, використаний античним автором для відтворення свого ставлення до цієї вади. Дотеп побудовано на несподі-

<sup>8</sup> Liber artis poeticae scriptus per me, Andre am Starnowiecki, sub recensione M. Kotozwar-ski anno Domini 1637. Рукопис зберігається в Архіві Ін-ту літ. ім. Т. Шевченка АН УРСР, від. рук., ф. 20, № 50, 47 арк.

<sup>9</sup> Номери цих епіграм відповідно I, 49; III, 58; X, 30; IV, 64. Така неточність не дає, проте, підстав стверджувати, що теоретик не був ознайомлений з творами Марціала. Очевидно, Прокопович міг використовувати видання, де порядок розміщення творів дещо різнився від нинішнього. Далі дійсні номери творів вказуємо паралельно з наведеними у поезиках через знак «=».

INSTITVTIO  
**P O E T I C A,**  
EX R. P. IACOBI PON  
TANI SOCIET. IESV  
potissimum Libris concin-  
nata.

BREVITER EIVS FINEM, PAR-  
tes, & cuiusque partis proprietates, adhuc qui-  
bus rebus vere bonum, omnique numero  
absolutum, ac probabile carmen effi-  
ciatur, edocens.

OPERA M. IOANNIS BVCHLERI  
*à Gladbach.*

EDITIO SEPTIMA PRIORIBVS  
correctior, auctior, luculentior.



COLONIA,  
Sumptibus Bernardi Gualteri.  
ANNO M. DC. XV.

Титульна сторінка поезики Якова Понтана. 1615 р.



Титульна сторінка рукописної поетики Митрофана Довгалевського. 1736 р.

ваному висновку. Феофан зауважує, що таку клаузулу неможливо створити за певним правилом — для цього треба бути обдарованим «щасливим» талантом, який називається спритом (447).

Щоб роз'яснити слухачам деякі риторичні прийоми, котрі здатні допомогти в написанні епіграми, Феофан детально аналізує різні твори Марціала. Епіграматист обирає засобом відтворення іронії алегорію, або метафору, як в епіграмі VI, 75=V, 74; неадекватне порівняння («Книга видо-вищ», 6); семантичне значення імені людини (I, 10=I, 9); полісемантию слів (I, 80=I, 79); протиставлення (V, 43=V, 42). Свій виклад Феофан завершує переліком рекомендацій, котрі сформульовані ним на основі власного поетичного досвіду, підкреслюючи, що найкращим джерелом витончених дотепів є застосування «вдалої, жартівливої вигадки і старанне, вдумливе читання епіграм різних авторів, в першу чергу Марціала» (449).

Досвід римського поета використано Феофаном і в розділі, де викладено відомості про епітафію. В даному випадку теоретик не цитує самих віршів і навіть не наводить їхніх номерів, а лише відсилає студентів до відповідних книг: до книги VI, де містяться епітафії — вільновідпущенику (VI, 28) та Евтихію (VI, 68), а також VII, де повинна міститись епітафія миському хлопчику (номера твору встановити не вдалося). Деякі з них, зауважує Феофан, — навіть смішні (452).

Такий спосіб подачі матеріалу київським теоретиком, який відомий науковою прецизійністю, наптовхує на висновок про те, що в академічній бібліотеці були збірники творів Марціала, котрими могли б користуватися студенти, а також про наявність «домашньої лектури» як одного з засобів дидактичного процесу.

Розділи поетики Феофана Прокоповича, у яких викладено теорію епіграми, свідчать про творчий підхід українського вченого до використання імовірних джерел теорії ренесансної поезії. У порівнянні з поетикою, наприклад, Якова Понтана, деякі аспекти теорії цього жанру розроблено Феофаном набагато глибше, що викликано, очевидно, особливим зацікавленням епіграмою. Не можна не враховувати й інтересу студентів, інтересу, на задоволення якого постійно орієнтувалися викладачі академії, — недарма ж найбільш популярною серед якнайширших за соціальними характеристиками студентських мас була власне дисципліна «мистецтва поетичного». Звідси — й широка палітра стилів: від домінування класицистичних тенденцій у курсі Феофана Прокоповича до виразно барокового курсу Митрофана Довгалевського. Якщо врахувати, що маємо багато епіграм, написаних Феофаном, які до того ж стали вдячним матеріалом для теоретичних вислідів його наступників на кафедрі поетики, зокрема Митрофана Довгалевського, — то важко переоцінити заслугу Феофана Прокоповича у розвитку теорії епіграматичного твору.

Хронологічно пізніші курси Києво-Могилянської академії демонструють тенденцію до вироблення на основі аналізу творчості античних авторів власних рекомендацій щодо особливостей форми і змісту того чи іншого поетичного жанру. Важливо, що українські теоретики в процесі цієї роботи намагаються врахувати традиції місцевого розвитку літературних форм та ідей. Ця тенденція особливо увиразнюється у першій половині XVIII ст.

Погляди на епіграматичну творчість Митрофана Довгалевського якоюсь мірою збігаються зі ставленням Феофана Прокоповича до епіки. Хоча Митрофан і не заперечує особливого статусу епічної творчості в системі ренесансних видів і жанрів, його симпатії — саме на боці епіграматичного жанру, в чому переконують і обсяг інформації про дану поетичну форму, і глибина розробки окремих питань теорії жанру, а також підбір ілюстративного матеріалу. Навіть у викладі Митрофан Довгалевський проводить певні паралелі між обома жанрами, підносячи таким чином епіграму до рівня й гідності епіки. Мається на увазі дефініція теоретиком епіграматичного твору як короткої поеми, що сам учений мотивує випадками застосування гекзаметру при її написанні (206). Така дефініція — не винахід Митрофана: Марціал про використання гекзаметру для написання епіграм згадує, зокрема, у творі VI, 65; поетика Якова Понтана наводить цілком аналогічне визначення (див.: розділ 50, с. 73); зауважимо, що термін „роета“ у XVIII ст. ще не мав усталеного значення: це й вірш, віршований твір будь-яких розмірів і поема в нашому розумінні. У контексті, проте, ренесансної теорії основну роль в ідентифікації жанру відіграє не сам термін, а формальні особливості жанрової форми: віршовий розмір, стилістичне оформлення, структурні особливості. Феофан Прокопович дивиться на епіграму насамперед як на жанр «інтелектуальної» поезії і особливо пильно розглядає суть дотепу, концепту, намагається встановити межі «витонченості» жартів, при чому вводить поділ епіграм на «прості» і «складні» в залежності якраз від пізнавальності, навіть від філософської глибини викладеного в них змісту, а про метричні особливості жанру не згадує зовсім (див.: книга III, розділи IV—VII, с. 443—451). Митрофан Довгалевський, не оминаючи своєю увагою дотепної клаузули, як побачимо нижче, наголошує: епіграма «називається поемою, бо тепер її пишуть переважно у гекзаметрах або пентаметрах, або іноді тільки в гекзаметрах» (206). Як приклад, він цитує епіграму VII, 98 Марціала.

Ще один аргумент. Уся друга книга «Поетики» Прокоповича, де розглянуто змістоутворюючі категорії поетичної творчості, лише намічені у вступі загальної поетики, побудована на матеріалі епічного жанру (книга II, розділи I—IX, с. 386—432), у той час, як Митрофан про епос говорить майже побіжно, як на жанр курсу поетики (книга III, розділ I, с. 173—185), зате теорію епіграматичної творчості викладено аж на двадцяти шести сторінках (розділ VII тої ж книги, с. 206—232).

Наведені факти наштовхують на висновок про бароккові нахили Митрофана Довгалевського на відміну від класицистичних тенденцій поетики Феофана Прокоповича. Причому найцікавішим, на нашу думку, у системі поглядів Митрофана на жанрово-видову структуру ренесансної теорії є те, що він намагається об'єднати цілком різнолеглі полюси цієї схеми. За прецизійною і розлогою розробкою окремих питань теорії обох жанрів проглядається бажання оживити маєстатичний епос — вершину жанрово-видової піраміди, яка практично незаймано височіла над естетичними теоріями різних епох, живим подихом демократичної творчості, притаманним їй життєутверджуючим пафосом, що ніколи не втрачав своєї гуманістичної сутності. Чи не було це бажання навіяним Митрофану (як, зрештою і Прокоповичу — його загострений інтерес до епосу), не лише сучасними йому



творами літературного процесу України XVI—XVIII ст., а й відомостями про епос Давньої України?<sup>10</sup> У всякому разі, саме усвідомлення новітнього змісту жанрів і видів поезії, суті тих змін, які були внесені у цю систему ренесансом, і спроби узгодження рекомендацій західноєвропейських теоретиків з особливостями літературного процесу України (хоча й, можливо, з цілком прикладною, скажімо, дидактичною метою) породили в кінці XVIII ст. такий цікавий і національно своєрідний твір, як «Енеїда» Івана Котляревського.<sup>11</sup>

Розвиваючи у своїй поетиці виклад теорії епіграми, досить ускладнений кількома варіантами поділу поетичних творів (в основному за тематичними ознаками), а також класифікацією дотепу і довгим переліком можливостей побудови клаузули епіграми, Митрофан цитує твори Марціала ще три рази:

*Важко з тобою і легко, приємно, а часом нестерпно,—  
Складно з тобою мені, прикро і на самоті (XII, 46);*

*Лиш подароване друзям доля ніколи не вирве.  
Другові дар від душі скарбом найбільшим вважай (V, 42, 7—8);*

а також V, 53, 3—4. Ці приклади використано для ілюстрації можливих способів оформлення концепту «вдалого висновку, зробленого мимо або проти сподівання» (215). Митрофан нараховує до 16-ти видів концепту. Крім того, він цитує, не вказуючи авторства, відомий двовірш, що містить порівняння епіграми з бджолою, котрий, можливо, запозичено з курсу Феофана Прокоповича (207).

Для мотивації й унаочнення своїх тверджень про епіграму Митрофан застосовує 101-у цитату різних авторів, причому лише чотири з них належать Марціалові. Автором трьох інших епіграм, за свідченням Митрофана, є Феофан Прокопович; багато цитат польськомовних. Цікаво, що серед інших прикладів автор поетики цитує одну епіграму, написану по-українськи (220). Як бачимо, Митрофан Довгалевський не обмежується для розробки теорії епіграматичного жанру лише новолатинською творчістю, що виразно свідчить і про особливий інтерес дослідника до епіграматичної поезії, і про популярність даної жанрової форми. Поглиблена розробка теорії епіграми й широка ілюстрація особливостей цієї жанрової форми за допомогою творів, написаних трьома мовами, лиш малу частину котрих становлять вірші «класика» епіграми Марціала, переконливо свідчать, що в середині XVIII ст. епіграматична поезія перестала бути «чисто» ренесансною, тобто наслідувальною щодо античного мистецтва, а розвинулася у повноправний жанр — органічну складову частину українського літературного процесу. Поява «Енеїди» Івана Котляревського була закономірним явищем неперервного роз-

<sup>10</sup> Таку ж думку висловлювали дослідники курсів словесності ще в кінці минулого століття; див., зокрема: Петро в Н. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII вв.— К., 1911.— С. 33 і далі; а також працю радянського дослідника Мойсеевой Г. Н. Национально-историческая тема в эпической поэме XVIII в. // Рус. лит.— 1974.— № 4.— С. 36 і далі.

<sup>11</sup> Пор. рік створення поетики Митрофана Довгалевського (1736) і «Енеїди» Івана Котляревського (1798 р.— публікація «Энеида, на малороссийский язык переписованная И. Котляревским»; 1808 р.— друге видання, аналогічне (три частини); повний твір — 1842 р.)

вितку української — полілінгвальної — літератури, явищем, запрограмованим як мінімум на півстоліття раніше. А сам факт появи цього твору майже як наслідку теоретичних розробок учених Києво-Могилянської академії в галузі синтезу формальних особливостей епічного жанру та виражальних засобів епіграми — свідчення взаємозв'язку літературного процесу і курсів словесності та актуальності останніх, а також зрілості української культури для ренесансно-гуманістичних інновацій.

Творчість Марціала широко використана українськими теоретиками і в риторичних курсах. Феофан Прокопович звертається у першому розділі першої книги «Про риторичне мистецтво» до творчості римського епіграматиста, доводячи необхідність знання законів риторики для досконалого опанування мистецтвом красномовства. У процитованій теоретиком епіграмі до Фуска античний поет лаконічно, в кількох словах змальовує вираз загального захоплення і схвалення, котре Феофан переадресовує досвідченому оратору:

*Хай же форуми нишкнуть, хай тебе славлять в палацах,  
Пальмовим гіллям нехай двері вінчають твої! (VII, 28, 5—6).*

У четвертому розділі першої книги Феофан Прокопович високо оцінює поетичний талант Марціала, зараховуючи його до найвидатніших римських митців: заслуги поета в розвитку епіграми, на думку українського теоретика, адекватні ролі Горация у вдосконаленні ліричних жанрів та Вергілія — у розвитку епічного (120). Цей погляд висловлено в контексті визначення критеріїв оцінки ораторського мистецтва. Феофан Прокопович порівнює обидві галузі словесності — поетичну творчість і жанр красномовства — і висловлює цікаву думку: поетів слід оцінювати за відповідністю їхніх творів вимогам, що стосуються кожного окремого жанру. Тому імена людей неадекватних здібностей все-таки можуть бути поставлені поруч, як найвидатніших у своєму жанрі майстрів. Мистецтво оратора, вважає Феофан, може бути оцінене більш об'єктивно: якість промов ораторів, які працюють у єдиному, спільному для них жанрі, залежить виключно від індивідуальної майстерності й досвіду, від міри оволодіння мистецтвом риторики. Висловлюючи ці міркування, київський теоретик звертається до тверджень Цицерона, які викладені в трактаті «Про найкращий рід ораторів». Це місце риторики Феофана Прокоповича дуже цікаве тим, що воно свідчить про активні пошуки критеріїв досконалості будь-якого літературного твору. Перед нами — один з етапів зародження наукової критики, завдання якої — об'єктивна оцінка вартості художнього твору. Аналогічні спроби робив Феофан і в поегиці, але багатожанровість віршованої літератури, а також категорія таланту стали серйозними перешкодами для успішного завершення цієї роботи. Правда, різні курси Києво-Могилянської академії намагаються якимось чином конкретизувати поняття таланту: через категорії відповідності, вимислу, правдоподібності, ймовірності та ін. Майстерність оратора, яка базується в основному на володінні законами риторики, дала більш вдячний матеріал для розробки цього аспекту знань про літературу. Викладаючи свої висновки (розділ «Що робить оратора знаменитим» — четвертий першої книги, с. 120—122), Феофан дотепно наголошує на необхідності об'єктивної оцінки красномовства, застерігаючи

студентів від висміяного свого часу Марціалом, сказати б, ненаукового підходу:

*«Браво», Помпонію, чуєш щокрок — то слава дешева.  
Гонору свого не тиш; красне не слово — бенкет.<sup>12</sup>*

Роз'яснюючи студентам суть різноманітних вад красномовства, Феофан Прокопович, природно, не міг обійтися без творів Марціала, окремі з яких можна вважати критичними рецензіями на особливо недолугі творіння його сучасників. Висміюючи, як уже зазначалося, загальні вади, у тому числі й вади творчості, Марціал постає перед нами цілком зрілим і об'єктивним критиком. Подаючи ознаки високопарного стилю, Феофан цитує епіграму VI, 19, у якій римський епіграматист з убивчим сарказмом відтворює судову промову у справі про «три кози», де оратор згадує всі найбільші події історії Римської держави (124). Критикуючи псевдоглибокодумні промови (теоретик називає такий стиль «холодним», — коли «не говорять нічого, крім порожніх слів»), Феофан Прокопович цитує епіграму, адресовану Фаустину (III, 25). У ній Марціал висміяв риторів Сабінея, котрий холодом своїх промов «заморозив Неронові терми» (126).

Київський учений, вважаючи красномовство серйозним мистецтвом, дійовою зброєю ідеологічної боротьби, гостро виступає проти жонгливання словами і вживання легковажних дотепів. Особливо різко він критикує саме холодний стиль, котрий активно експлуатувався польськими ораторами, практику езуїтів, коли «недотепний оратор, жартуючи, легковажно розкидається словами, які з реготом сприймаються розбещеною юрбою» (137). Загальну критику цього напрямку теоретик поєднує з демонстрацією конкретних випадків його застосування католицьким теологом і проповідником Томашем Млодзяновським (1622—1686). Феофан у формі риторичних питань перелічує риси, відсутні у творах Томаша Млодзяновського, хоча без них промова вважається складеною неправильно. Виражаючи своє презирливе ставлення до польського проповідника, Феофан Прокопович парафразує жарт Марціала, висловлений у епіграмі III, 20, адресованій Канію Руфу (там же).

У восьмому розділі IV книги Феофан розглядає фігури мови, вживання котрих він вважає «найважливішою ознакою ораторського стилю» (270). Оксиморон, або, як він називає, антитезу — фігуру, яка узгоджує дві або більше контроверсій — теоретик вважає розважальною фігурою. Прикладом для ілюстрації цього риторичного засобу Феофану послужила епіграма Марціала XII, 47 (284), яка в поезії Митрофана процитована як зразок клаузули, побудованої на протиставленні (224). Феофан Прокопович зауважує, що цей засіб треба вживати помірковано, з максимальною розсудливістю. Оксиморон необхідно так формувати, щоб одна з антитез сприймалась у прямому, а інша — у метафоричному значенні. Важливо, наголошує теоретик, щоб оксиморон був правдивим, не надуманим, не фальшивим. Вчений має на увазі відображення у промовах за допомогою цього засобу контроверсій, котрі трапляються у реальному житті.

<sup>12</sup> Наводимо повністю епіграму VI, 48, з котрої Феофан Прокопович цитує, не вказуючи номера, лише другий рядок — «відомий вислів Марціала».

Низка дальших цитувань творів Марціала Феофаном Прокоповичем у «Риториці» стосується розробки можливостей зображення людських почуттів. Викладаючи свої, сказати б, психоаналітичні спостереження щодо природи любові, Феофан 12 разів звертається до досвіду римського епіграматиста.

Підкреслюючи, що любов — почуття взаємне, він цитує епіграму VI, II, 9—10, де Марціал втілює аналогічний погляд:

*Буду Піладом до скону я тому, хто стане Орестом,  
Марку, людей полуби — знайде тебе побратим.*

Цей приклад підтверджує, що Феофан, мовлячи про любов, має на увазі насамперед категорію християнського вчення, або ж вживає це поняття у найширшому значенні: Орест і Пілад є символом дружби, побратимства, як і Низ та Евріал. Тобто у цьому аспекті погляди Феофана дещо відмінні від поглядів гуманістичної естетики, котра прагнула відродити здорову чуттєвість, прагнула зняти з любові як форми міжстатевих відносин вето, накладене середньовіччям. Такого — цілком конкретного — розуміння любові Феофан унікає, принаймні в наукових трактатах, а якщо й звертається до нього, то дуже побіжно й неохоче.

Основна маса цитат, запозичених з Марціалових творів, припадає на розділ «Про жарти і дотепи». Феофан звертає увагу студентів, що сміх, радість не є почуттями (цей розділ — сьомий п'ятої книги, у якій розглядаються почуття), а якесь «душевне зворушення»; жарти вчений відносить до «почуття радості, наче до якоїсь сім'ї почуттів» (307). Він зауважує також; що жарти конче потрібні ораторові, але при виборі дотепних ситуацій «здібності людини важать більше, ніж виучка, бо вона витончена не настільки, як природна схильність» (там же). Наведену парафразу висловлювання Фабія Квінтіліана український учений підтверджує цитатою Марціала: «Не кожному дано таке чуття» (I, 41, 18). Феофан розрізняє жарти «благородні, або витончені й вільні» — які, «принносячи задоволення, не завдають слухачеві шкоди, ані не осоромлюють його» і — «непристойні, блазеньські, котрі пропонують людині щось непристойне або нецензурне для очей і вух» (308). Вчений закликає студентів «жартувати по-міському витончено». Найвишуканішими він вважає дотепи, побудовані на полісемії слів. Ілюстрацією такого жарту служить епіграма Марціала I, 79 — до Аттала.

*Безперестану процеси ведеш, безупину, Атталє;  
Маєш роботу чи ні, — справи ведеш без кінця.  
Діло звершив, відпочинь. Та ж ні, ти погнав кудись мулів...  
Щоби заняття було, душу із себе жени!*

Інший вид побудови дотепу — параномасія (вживання у реченні співзвучних, але різних за значенням слів), котрий Феофан визначає як заміну слова «задля жарту, пропускаячи, підмінюючи, або додаючи літери» (там же). Як приклад, наведено епіграму VI, 17, у котрій Марціал іронізує над якимось Ціннамом, який відкинув кінцеві букви прізвища, щоб воно звучало подібно до імені славного роду Ціннів. Беручи до уваги зміст запропонованого Феофаном визначення, яке фактично дефінує прийом, використаний у даній епіграмі римським поетом, можна зробити

висновок, що це місце «Риторики» Прокоповича — наслідок аналітичного вивчення творчості Марціала.

Для унаочнення дотепу, побудованого на використанні емпізи, Прокопович наводить епіграму I, 75:

*Лінові кожен задарма віддасть половину маетку:  
Радше частину згублю, аніж позичити весь.*

Найдосконалішим теоретик вважає жарт, заснований на використанні «алюзії, метафори чи інших тропів», як це зробив Марціал в епіграмі I, 98:

*Судиться той Діодор, що подагрою хворий; патрону  
Він не дає ні гроша. Флакку, хірагра це, знай!<sup>13</sup>*

Стосовно іншого твору античного поета — епіграми на Селія — Прокопович висловлює таке зауваження: «Дотепний і неочікуваний висновок викликає посмішку, якщо його подати по-мистецьки, тобто, якщо його розкрити коротко, у кількох словах, щоб можна було охопити не частинами, але щоб весь одразу став зрозумілим (310). Саме за таким принципом, на думку Феофана, написані ті епіграми Марціала, котрі він наводить на підтвердження своєї рекомендації:

*Лікарем Давл був раніше, аж ось — могильником став він.  
Те, що як лікар чинив, робить тепер як грабар (I, 47);<sup>14</sup>  
Раз лише запах оцей занюшиш, Фабулле,— і слізно  
Бога благатимеш вік: носом хай зробить тебе (I, 13, 13—14),*

а також II, 11; IX, 59; III, 4; XIII, 29—XII, 29; VII, 54. Всі процитовані твори докладно проаналізовані Феофаном Прокоповичем у «Риториці».

Розглядом засобів дотепного вислову, запозичених з арсеналу Марціала, вичерпується використання досвіду римського сатирика Прокоповичем у «Риториці». Більшість творів античного епіграматиста застосували українські теоретики в риторичному курсі з ілюстративною метою, тобто, за нашою класифікацією, методом мотивації.

<sup>13</sup> Хірагра (гр.) — досл. хвороба рук.

<sup>14</sup> Ця тема і спосіб відображення часто зустрічаються у Марціала:

*Був костоправом Діавл, а нині могильником став він:  
Тих він вивозить тепер, хто ним доведений був. (I, 30).  
Ти гладіатором став, а був же колись окулістом.  
Чин ти неначе змінив; вчинки лишилися старі (VIII, 74).*

MYROSLAV TROFYMUK

**THE INFLUENCE OF MARCIALIS' LITERARY LEGACY ON THE ORIGIN  
AND FORMATION OF THE THEORY OF UKRAINIAN LITERATURE****(BASED ON THE LECTURES IN PHILOLOGY DELIVERED  
AT THE KYIV-MOHYLA ACADEMY IN XVII—XVIII CENTURIES)**

The popularity of the epigrams by Gaius Valerius Marcialis, a Roman satirist (1st c. A D), can be attributed to the typological affinity of his writings with folklore. Despite the thesis-like nature of their courses in philology, the lecturers of the Kyiv-Mohyla Academy applied the results of their own research into the structure of epigrams and peculiarities of Marcialis' poetic style in teaching certain aesthetic problems of literature by way of recommendations for the course of rhetoric (theory of oratory and prose-writing) as well as for the theory of the epigrams and other literary genres and also in generalizing the knowledge of specific techniques of poetic suggestion. The experience of the Roman epigrammatist as well as that of other ancient authors was used in two ways: as a method of analysis and a method of „motivation“.

A great number of epigrams in various languages Ukrainian included (in the middle of the XVIII c. in particular) testifies to the fact that the epigram in those days was a well established genre of the literary process in Ukraine. The attempts of theorists of this country to prove correspondence between the genre structure of the Renaissance and the peculiarities of the literary process speak of the interconnection between academic theory and literary process. A perfect example of such an interconnection was the appearance of „Aeneid“ by Ivan Kotliarevs'kyi at the end of the XVIII c. All the above-mentioned is indicative of the fact that by the middle of the XVIII th c. the Ukrainian aesthetic thinking had not only reached the genre and conceptual standard of the Renaissance and assimilated its humanistic views on the development of art but, in some way, elaborated its own version of the theory of certain artistic forms.